

Розділ I. Народження радянської України

1. Україна в царській імперії

На запитання про те, яку роль відіграла Україна в царській імперії, відповідають двояко. Російські патріоти, яких у нас ще немало, хоч їхні голоси майже нечутні в умовах російсько-української війни, твердять, що Україна була співзасновницею імперії, обґрунтовуючи своє твердження безсумнівними історичними прикладами. Ті, кому Україна дорога, як Батьківщина, не сумніваються в тому, що вона була колонією. Спробуємо усе з'ясувати.

Термін *колонія* має два значення. Перше з них відоме із часів античності. Колоніями називали поселення громадян певної держави на іншій території. Наприклад, колонії давніх греків було засновано в Італії і на теренах Північного Надчорномор'я. До речі, одна з римських колоній на території сучасної Німеччини мала й відповідну назву — *Колонія (Кельн)*. Метрополією вважали батьківщину колоністів.

Друге значення терміна *колонія* відоме з епохи Великих географічних відкриттів. Відтоді колоніями називали території, загарбані європейськими державами на інших континентах. Відповідно метрополіями, до яких потрапили колоніальні ресурси, ставали ці держави. Важливо усвідомити, що в деяких випадках основною метою загарбання була експлуатація понево-

лених народів, а в інших — освоєння території колоній власним народом. Під час освоєння представники метрополії одночасно були колоністами, як в античні часи, і колонізаторами.

Термін *колоніалізм* згодом почали використовувати не тільки у зв'язку із заморськими територіями. Видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький у статті «Роль України у новітній історії», яку було вперше опубліковано в 1963 році в журналі «Slavic Review», писав: «Деякі історики-економісти, що працювали під час раннього радянського періоду (М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблин, М. Волобуєв), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали терміну «колоніалізм». Вибір цього поняття, позиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий. Царська Росія мала справжні колонії, як-от Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зараховувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій Європейської Росії. Економічний прогрес України («Півдня Росії») у багатьох відношеннях поступав швидше ніж московського центру».

Справді, від Переяславської ради (1654 р.) політика царизму була спря-

мована не тільки на економічний виск поневоленої України, а й на асиміляцію українців. Не варто дискутувати в межах дихотомії «метрополія — колонія» на тему, чи була Україна колонією, а чи частиною метрополії. Царська політика мала на меті розширення російської метрополії способом приєднання території, де проживав український народ, і відповідно збільшення чисельності імперської нації внаслідок денаціоналізації українців.

Російська імперія мала небагато спільного із середньовічною Руссю, хоч успадкувала від неї одну з гілок династії Рюриковичів. Її першопочатки пов'язані з розпадом Золотої Орди в середині XV ст. на шість держав: Кримський, Казанський, Астраханський і Сибірський ханати, Ногайську Орду і Велике князівство Московське. Скориставшись досягненням монголів у галузі військової і державної організації, московські князі поставили собі за мету придбати золотоординську спадщину. Після завоювання Казані Іван IV став іменуватися царем. А після падіння Сибірського ханату почалося безупинне просування росіян у Північній Азії, і в 1640 році вони досягли Тихого океану. Освоєння Сибіру супроводжувалося нещадним винищенням аборигенів.

Підпорядкування Московській державі величезної території домонгольської Русі із центром у Києві спиралося на ідеологію «збирання земель русских», ідентичну «збиранню земель золотоординських». Найбільшим досягненням Івана III було завоювання Великого Новгороду в 1478 році. За

довгі роки правління Іван III та Іван IV знищили або вивели з Новгороду і Пскова шляхетні й торговельні еліти, конфіскували їхні землі, ліквідували місцеву систему управління й приєднали ці території до Московської держави на правах звичайних повітів. Так було знищено або асимільовано новгородсько-псковську народність — четверту слов'янську народність у Східній Європі.

Формування Російської імперії завершив на початку XVIII ст. Пйотр I. Приєднуваним європейським територіям, які стояли вище від неї в економічному і культурному сенсі (Український гетьманат, Царство Польське, Велике князівство Фінляндське), імперія надавала автономні права, але невдовзі починала їх «перетравлювати». Найбільш ґрунтовно вона поглинала Українську козацьку державу. На зламі XIX–XX ст. кордони України можна було визначати тільки за переважанням українськомовної людності серед населення тодішніх губерній.

Імперську політику щодо українців і білорусів можна характеризувати тільки такими поняттями: поглинання, асиміляція, позбавлення мови і національної ідентичності. У російських монархів просто не вистачило історичного часу, щоб асимілювати українців і білорусів так, як було асимільовано четверту східнослов'янську народність. Випереджаючи час, у Москві і Санкт-Петербурзі вже роглядали їх як етнографічні гілки єдиного російського племені.

Українці були позбавлені не тільки власної національної історії, а й пер-

винної самоназви. Щоб уникнути нав'язуваного їм іменування «малоросів» («малоросіян»), прогресивна українська інтелігенція (Осип Бодянский, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров) перетворили відомий із XII ст. топонім *Україна* в етнотопонім. Тарас Шевченко ще не послуговувався терміном *українець*, але Леся Українка вже перетворила новий етнонім на свій псевдонім.

Своєрідним матеріальним утіленням великодержавної міфології був споруджений у Новгороді в 1862 році бронзовий монумент «Тисячоліття Росії». Це — грандіозна композиція зі 109 фігур історичних діячів. Крім російських великих князів, царів та імператорів, в ній представлені велика княгиня кийвська Ольга, князі Святослав, Володимир Святославич, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, великі князі литовські Гедимін і Ольгерд, дружина новгородського посадника Марфа, гетьман Богдан

Хмельницький, діячі української культури Петро Могила, Феофан Прокопович, Костянтин Острозький. Поширившись на всю Східну Європу, «тисячолітня» імперія привласнила історичну спадщину її народів.

Насамкінець доцільно навести інструкцію лідера партії конституційних демократів Павла Мілюкова російській делегації перед її виїздом на Паризьку мирну конференцію в листопаді 1918 року: «Офіційне визнання слів «Україна», «українці» неминуче спричинить зменшення руського народу більше як на третину і відріже руські землі від Чорного моря. Коли б навіть «Україна» на мирнім конгресі й була включена до складу Російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили на майбутнє багате поле діяльності для сепаратистів, бо, доки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави буде обґрунтоване і раціональне».

Тут ані додати, ані спростувати...

2. Поразка українських визвольних змагань 1917–1920 рр.

Револьюція в Росії почалася з демонстрацій і мітингів у Петрограді в Міжнародний жіночий день 8 березня за новим стилем (23 лютого) 1917 року. Повсталі робітники й солдати Петроградського гарнізону сформували міську раду робітничих і солдатських депутатів. Водночас було створено парламентський політичний центр — Тимчасовий комітет Державної думи. 15 (2) березня, коли Ніколай II був

змушений відректися від влади, комітет утворив Тимчасовий уряд із представлених у парламенті партій — здебільшого кадетів і октябристів. За погодженням із Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів Тимчасовий уряд зобов'язувався організувати вибори до Установчих зборів, які мали визначити форму правління, ухвалити конституцію і сформувати постійний уряд.

Події в столиці Російської імперії дали поштовх Українській революції. 17 (4) березня було створено Українську Центральну Раду (УЦР) на чолі з видатним істориком Михайлом Грушевським. 1 квітня вона влаштувала в Києві маніфестацію патріотичних сил, у якій узяли участь майже 100 тис. осіб, зокрема десятки тисяч солдатів місцевого гарнізону. 9 квітня в Києві розпочав роботу Український національний конгрес, який обрав новий склад Центральної Ради. Головою УЦР конгрес переобрав М. Грушевського, а його заступниками стали письменник Володимир Винниченко і публіцист Сергій Єфремов.

Без масової громадської підтримки перетворення УЦР на провідну політичну силу в Україні було неможливим. Найбільше прихильників Центральної Ради мала серед селянства — основи української нації. Втім найактивнішою верствою було військове українство. 18 (5) травня в Києві запрацював Перший Всеукраїнський військовий з'їзд. Він звернувся до Тимчасового уряду з вимогою проголосити принцип національно-територіальної автономії. З'їзд утворив Генеральний військовий комітет на чолі із Симоном Петлюрою, який мав проводити українізацію армії.

18 (5) червня в Києві почав працювати Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, у роботі якого взяли участь майже 2 тис. делегатів від 1932 тис. солдатів і офіцерів фронту й тилових гарнізонів із усієї Росії. 23 (10) червня Центральна Рада ухвалила текст Першого Універсалу й доручила В. Винниченку оголосити його

на військовому з'їзді. Стоячи, делегати вислухали «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Цим документом Центральна Рада проголошувала себе органом, уповноваженим ухвалювати акти конституційного значення.

УЦР, фактично перетворившись на орган влади, повинна була створити свій уряд. 28 (5) червня постав Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Виконавчий Комітет Ради було трансформовано в Малу раду. Між сесіями Центральної Ради Мала рада мала ідентичні з нею владні повноваження.

Після проголошення Першого Універсалу, створення українського національного уряду, всебічної підтримки народом і українізованими частинами армії Центральної Ради Тимчасовий уряд, до якого ввійшли й міністри, делеговані Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів, змушений був реагувати на ці події. До Києва прибула його делегація в складі трьох авторитетних міністрів — А. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Було домовлено, що центральний уряд негайно, не очікуючи Всеросійських установчих зборів, визнає Центральну Раду державним органом. Натомість УЦР зобов'язалася не проголошувати самочинно автономії України. Домовленість було оформлено в Другому Універсалі.

У жовтні 1917 року Центральна Рада почала готувати скликання Всеукраїнських установчих зборів. Це відразу загостило її відносини з Тимчасовим урядом. В. Винниченка викликали в Пе-